

оцінюючи діяльність останнього гетьмана Кирила Розумовського і співставляючи її із здобутками "великого політика, великого вождя і подиву гідного воїна" Зіновія Хмельницького, писав: "Можна посудити й почудуватися з віків та звичаїв минулих і сучасних і бачити, що є в них білих та добродійне та освічене і що похмуре та бруталне"¹. Так до оцінки минулого з позицій сучасності підходив і Микола Гоголь.

Письменникові при пошуках істини критерієм слугували народна пісня. У статті "Про малоросійські пісні" (1833) він писав: "Це – народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини ... Вони – надгробний пам'ятник минулого, більше ніж надгробний пам'ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом – ніщо проти цього живого літопису, який говорить, співає про минуле"².

Народні пісні зберегли пам'ять про козацькі депутації до цариці ("Ой встань, батьку, устань Петре! Підні на столицю! А як підеш на столицю, Попроси царицю, Щоб вернула степи, луги По прежнему границю") і про їх безрезультативність ("Не на те я, пан кошовий, Москаля збирала, Щоб степ довгий, край веселий Назад завертала"¹⁰), про зруйнування Катериною Другою Запорозької Січі ("Бо цариця, наша мати, Напустила: Славне військо запорозьке Та й занастигла"¹¹). Сила повісті Гоголя у тому, що у ній про все це сказано, але не так прямолінійно. Казковість твору приглушує реалії про безрезультативність клопотань запорожців "не губити вірний народ" (с.239).

Коли і як згублено "вірний народ", факт загальновідомий: Запорозьку Січ було зруйновано 4 червня 1775 року. У "Ночі перед Різдом" Гоголь дав так багато інформації, що ми можемо встановити із такою ж точністю і час розмови запорожців із Катериною Другою "про свос" (с.238), тобто можемо датувати казковий політ Вакули із Диканьки у Петербург.

У кожного персонажа повісті є пам'ятна дата: це день, коли Вакула закінчив роботу над картиною, «на якій зобразив він святого Петра в день страшного суду з ключами в руках, як той виганяє з пекла нечисту силу» (с.182). З того часу, як картину на

великій дерев'яній дошці було вправлено у притворі церкви, чорт "заприсягся мститися ковалеві" (с.182). У різдвяну ніч, аби перешкодити побаченню Вакули з Оксаною, нечистий украв місяць із неба. Та навіть такого планетарного явища у Диканьці не помітили. Хоч та витівка чорта сплутала наміри "відомих" диканьчан (голови, дяка Йосипа Никифоровича, козаків Корнія Чуба і Касяна Свербигуза, кума Панаса ...), які хотіли зібратися у дяка на кутю та варенуху.

Якщо епізод із місяцем розглядати не у казковому руслі, а як символ мусульманського світу, то будемо мати натяк про те, коли у часи Катерини Другої "чорт сховав у кишеню свою місяць" (с.183). Із двох тогочасних російсько-турецьких воєн (у 1768-1774 і 1787-1791 роках) на долю України суттєво вплинула перша: у ній разом із російськими військами брали участь запорожці, за Кючук-Кайнарджійським мирним договором 21 липня 1774 року Росії відійшли землі південніше Запорозької Січі. Кримське ханство було проголошене незалежним від Туреччини і перестало служити плацдармом у війнах Туреччини з Росією, внаслідок цього Січ перестала відігравати роль бар'єру, що захищав Україну і Росію від татарських нападів.

Депутація запорожців до цариці наголошує на своїй участі у тій війні: "Змилуйся, мамо! Навіщо губиш вірний народ? Чим прогнівали? Хіба держали ми руку поганого татарина, хіба згоджувалися в чому-небудь з турчином, хіба зрадили тебе ділом або помислом? ... Чим завинило запорізьке військо? Чи не тим, що провело твою армію через Перекоп та допомогло твоїм генералам порубати кримців? ..." (с.237-238). Олена Апанович на основі архіву коша Запорозької Січі так розповідає про допомогу запорожців під час зайняття Криму російськими військами у 1771 році: "Під час штурму Перекопських укріплень запорожці зуміли відшукати зручний перехід через Сиваш – затоку чорного моря. Скориставшись відливом на Сиваші, вони по його обмілинах на світанку 14 червня в авангарді російських кавалерійських частин пішли в обхід Перекопського валу. Вийшовши на Кримський півострів, вони вдарили у ворожий тил, сприяючи тим самим успіху

фронтальної атаки головних сил"¹². Так же активно діяли запорожці і на Дунайському театрі війни: за воєнні заслуги кошовий отаман Калнишевський одержав золоту медаль і діамантами, тисячу козаків було нагороджено срібними медалями.¹³

Нема сумніву, що депутація мала виїхати із Запоріжжя після закінчення російсько-турецької війни, бо говорять про ту війну у минулому часі, тобто десь після підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору (липень 1774 р.). Вакула допомагає уточнити цей час. Він, попавши у Петербург і не відважуючись йти відразу до цариці, пригадує: "Тут десь, не знаю, стоять запорожці, що проїздили восени через Диканьку" (с.231). При зустрічі з ними також акцентує на тому, що у селі вони були восени: "Це я, Вакула, коваль! Коли проїздили восени через Диканьку, то прогостювали, дай вам боже всякого здоров'я та довголіття, без малого два дні. І нову шину тоді натяг на переднє колесо у вашій кибитці" (с.232).

Історики знають кілька депутацій, які відправлялися до Катерини Другої: у 1765 р. на чолі з отаманом Петром Калнишевським, у 1771 р. на чолі з полковником Ковпаком, у 1773 р. на чолі з Антоном Головатим ... Вони йшли до цариці з клопотанням припинити колонізацію запорозьких земель, яка особливо посилювалася під прикриттям будівництва у 1768-1774 роках семи фортець Дніпровської укріпленої лінії (Апанович, с.238). Було відправлено таку депутацію у столицю імперії і у 1774 році. Микола Аркас в "Історії України-Русі" (1908) писав: "Чутка про те, що в Петербурзі замишляють щось недобре проти Січі, дуже збентежила запорожців, і до Петербургу зараз вирядили послів: писаря Антона Головатого, Сидора Білого й Логина Мошєнського, доручили їм клопотатися про землі і вольності запорожські, а для того дали їм універсали Богдана Хмельницького 1655 року, Білоцерківські умови 1667 р. і випис з конституції сейму 1717 р. та інші"¹⁴. Олена Апанович уточнює: "Депутація відбула з Січі у вересні 1774 р." (Апанович, с.243).

Микола Аркас перераховує подарунки, які запорожці везли "усяким особам, що можуть у пригоді стати": шалі турецькі та

перські, тканини дамаські, хутра, килими, бочки цедрового соку, наливки, меду і вина, ковбаси, сало, балики, свіжопросолених дніпровських шук, українських коней з дорогими сідлами черкаськими та у чабраках ... (Аркас, с.353). Шлях із Запоріжжя до Петербурга пролягав через Диканьку, такий обоз не міг проїхати біля села непоміченим.

Коли і чи мала делегація аудієнцію у цариці, не відомо. Звісно, що на початку 1775 року посланці Січі були ще у Петербурзі. Початком 1775 року датується їх лист у кіш про безрезультативність їхньої поїздки у столицю імперії: "Тут добре вміють брати, але одмовляються щось робити, бо, мовляв, ніхто нічого не знає і допомогти у нашій справі нічого не може. Чутка йде, що хотять поділити наші землі поміж петербурзькими великими панамі" (Аркас, с.353). Вакула у різдвяну ніч 1775 року міг зустрітися у Петербурзі із цією депутацією від Запоріжжя - із Антоном Головатим, Сидором Білим і Логиним Мошєнським.

Гоголь прозора натякає, що у складі депутації був Антон Головатий (1744-1797), вихованець Київської Академії, писар запорозького війська. Головатому приписувалося авторство великоднього вірша, виголошеного перед Потьомкіним на Великдень 1791 року. У той час Головатий був кошовим отаманом Чорноморського козацького війська, сформованого із вірних царському уряду запорожців, а Потьомкін - "великим гетьманом" цього війська. Великодній бурлескний вірш, що був відомий і Миколі Гоголю, написано українською мовою, у ньому прославляється Воскресіння Христа, який "пекло відтепер і шлях простер до раю свободний". У "Ночі перед Різдвом" найповажніший у депутації запорожець не тільки із Вакулою, але й із царицею розмовляє по-українськи. Під час аудієнції Вакула "здивувався, почувши, що цей запорожець, знаючи так добре грамотну мову, говорить з царицею, начебто навмисно, найгрубішою говіркою, яку звать мужицькою", але подумав: "Мабуть, не дарма він це робить?" (с.239). Для сучасників Гоголя, з яких ще багато пам'ятали Головатого або чули про нього, цих слів із повісті було достатньо, аби зрозуміти, про кого йде мова. На прикметну рису характеру

останнього писаря Запорозького війська – всюди і зі всіма розмовляти тільки рідною мовою – вказує і Гр. Квітка Основ'яненко у нарисі “Головатий” (1839).

Знав Гоголь і основні віхи біографії Потьомкіна, бачив його портрети. У повісті змалював його “високим, огрядним чоловіком” у гетьманському мундирі, відмічено, що око мав “трохи підсліпувате”, а волосся “було розкуйовджене” (с.235). За “розкуйовджене волосся”, себто парик, запорожці Потьомкіну, коли його у 1770 році прийняли у товариство Куцівського курія, дали прізвище Грицько Нечоса (Аркас, с.335). Гетьманський мундир міг одягнути тільки після руйнування Запорозької Січі, коли під його протекторатом А.Головатий і С.Білий сформували Військо вірних козаків, у 1788 році перейменоване на Чорноморське козацьке військо. Та про час подій повісті говорять не ці деталі – є вагоміша: коли Вакула спитав запорожців, чи не цар це вийшов до них, ті відповіли: “Куди тобі цар! Це сам Потьомкін” (с.236). Дослідники фаворитизму при Катерині Другій зоряним часом Потьомкіна у її покоях називають 1774-1776 роки. Ці дати у його біографії виокремили і К.Валишевський у “Романі однієї імператриці” (1908) та “Навколо трону” (1909), і В.Микитась у есе “Винценосні розпутниці” (1993). Валишевський цитує один із відвертих листів цариці про початок цього роману: “Ой, що це за розумник! він більше всіх зробив для цього миру (Кючук-Кайнарджійського), і ця розумна голова кумедніша за самого чорта”¹⁶. Через кілька місяців Потьомкін став радником-міністром, у 1775 році “з нагоди святкування у Москві підписання миру з турками” отримує титул графа, та у квітні 1776 року йому знайдено заміну у спальні цариці (П.Заводовського) і запропоновано пост новоросійського, азовського і астраханського генерал-губернатора.

І введення Фонвізіна в епізод повісті слугує датуванню різдвяної аудієнції запорожців у царському палаці. Цариця каже йому: “Я й досі без пам'яті від вашого “Бригадира”. Ви напрочуд гарно читаете” (с.239). Свою п'єсу драматург і чиновник із канцелярії канцлера Микити Паніна читав першій особі імперії у 1770 році. Той факт, що цариця не згадує його

“Недоросток”, поставлений на сцені у 1782 році, підготував до думки, що її розмова із драматургом відбулася раніше цієї дати. Сучасники Гоголя могли знати і те, що у 1777 році автор “Бригадира” виїхав із Петербурга у подорож по Франції та Італії, що потім цариця звинувачувала його у “свободозизчії”.

І натяк про те, що Вакула побачив увесь Петербург в огнях, бо “тоді була з якогось приводу ілюмінація” (с.230), спрацьовує на уточнення дати подорожі коваля із Диканьки верхи на чортові. Це могло бути святкування із нагоди підписання договору із Туреччиною про мир. Але це могло бути і святкування перемоги над Пугачовим. У листі до Вольтера Катерина Друга 22 жовтня 1774 року писала про керівника селянської війни в Росії: “Мені здається, після Тамерлана ні один ще не знищив стільки людей. Перш за все він наказував вшати без пощади і без усякого суду усіх дворянського походження”¹⁷. У тому листі вона із задоволенням відписала французькому філософу, що бунтівника, колишнього донського козака схоплено, а листом від 29 грудня 1774 року звістила йому: “Маркіз Пугачов ... жив як злодій і закінчив життя баягузом” (там же, с.120). У столиці імперії з такого приводу могла бути влаштована різдвяна ілюмінація.

Придушення Пугачовщини, русійною силою якої були кінські козаки, підготувало царицю Катерину до рішучих дій проти автономістських устремлінь Запорожжя. Вона доручила придворному історіографу Герарду Міллеру довести, що Січ не має ніяких прав на володіння своїми землями. У січні 1775 року депутація запорожців довідалася, якою підступною роботою займається “німець Мійнер” (так історіографа названо у листі запорожців, яким звіщалося Запорожжя про нові напасти). Діалог депутації і цариці у повісті Гоголя так побудовано, аби читач, який знав царський “Маніфест про розрушене Військо Запорозьке”, легко догадався, що посланці Січі хочуть запобігти її руйнуванню.

У виданому 3 серпня 1775 році царському маніфесті запорожці звинувачувалися у тому, що вони претендували на землі Новоросійської губернії, селили на своїх землях селян-утікачів, на пограниччі конфліктували із військовими

поселенцями, "на початку останньої війни із Портою Оттоманською" багато з них "умишляли ... передатися на ворожу сторону". Однією із їх провин названо навіть хліборобство, бо цим "розривали ... основу залежності від престолу Російського", маючи намір серед імперії утворити "область, зовсім незалежну, під власним своїм несамовитим управлінням". З негативного боку розглядається традиція запорожців не брати на січ "жінок і дітей своїх". І запорожці із "Ночі перед Різдвом" намагаються переконати царицю, що не вони притісняють сусідів, а сусіди їх ("Перш чули ми, що велити скрізь будувати фортеці проти нас"), що вони не зрадники, бо провели російську армію через Перекоп, допомогли їй завоювати Крим. Вони натякнули, що знають про підступні наміри цариці: "Потім чули, що хочеш перевернути нас на карабінерів" (с.237). Але головного про мету свого приїзду у столицю Росії вони не сказали, бо їх розмову перервав Вакула, попросивши від цариці черевички для своєї Оксани.

У маніфесті Катерини Другої про ліквідацію Війська Запорозького ("Порахувати Ми себе нині зобов'язаними перед Богом, перед Імперією Нашою і перед самим взагалі людством зруйнувати Січ Запорозьку і ім'я козаків, від оної запозичене") вказано конкретну дату формування депутації і її мету (цигуємо за книгою Рігельмана у нашому перекладі): "Ми, Імператорською Нашою Грамотою від 22 травня минулого 1774 року, звеліли їм прислати до Двору Нашого нарочних депутатів для подання про їх права"¹³. Сучасники Гоголя, для яких той маніфест був доступним, легко розшифрували, про яку депутацію йде мова у "Ночі перед Різдвом". І Вакула знав, що запорожці "їхали з Січі з паперами до цариці" (с.231).

Отже, у Петербурзі у ніч з 24 на 25 грудня (за старим стилем) 1774 року, або з 6 на 7 січня (за новим стилем) 1775 року зустрілися представники трьох політичних утворень – Російської імперії (цариця і її оточення), Запорозької Січі (депутація) і Малоросії (коваль Вакула). Про народ двох останніх політичних утворень у царському маніфесті сказано: "Запорозькі козаки не що інше були, як частина від малоросійських козаків, яка наостанку у норові і характері

управління відщетилася: бо сії, обертаючись у природньому общежителстві, були до нині, та й будуть завжди корисними громадянами, супроти чого запорозькі, здичавівши у своїх ущелинах і порогах, де первісно, за придатністю місцевостей, одна тільки військова сторожа закладена була для відбиття татарських наскоків, витворили із себе помалу зовсім особливе, незрозуміле і намірам самого творця, у розмноженні роду людського, від нього благословленому, протиторбуюче політичне сонмище" (Рігельман, с.682).

Зрозуміло, що Петербург, Диканька і Січ – своєрідні символи цих трьох політичних утворень. І політичні устремління у них різні.

Диканька змирилася з ліквідацією гетьманства (1764), об'єднуючого полкового устрою, на зміну якому прийшов роз'єднуючий адміністративний поділ на волості. У повісті згадано диканьського волосного писаря і сорочинського волосного засідателя, якому "нема діла до чужих, у нього своя волость" (с.179). В оцінці поведінки козачої старшини після ліквідації гетьманства Гоголь виходив із "Історії Русів", де сказано, що потіхою колишньому гетьманові Кирилу Розумовському "було пожалування всіх інших Гетьманських волостей у вічне і спадкове його володіння, між якими було багато куренів Козацьких" (Історія Русів, с.315), а генеральні старшини і полковники, що мали своїм обов'язком за інших часів скликати збори і посилати депутацію до Двору про вибір нового Гетьмана, сим разом з вибором припишкли, а, ураївши собі, що всі рангові мастки за прикладом Гетьманських, приречені на вічну роздачу теперішнім їхнім власникам, як останнім зі старої системи урядникам, спокійно вичікували на ту подію і, тішачи себе надією зробитися коштом нації багатими власниками, zostавили тую націю дожидати сповнення обітниці Отця небесного" (Історія Русів, с.315-316).

Диканьчани – голова, дяк, козаки Чуб та Свербигуз, колишній запорожець Пацюк – тільки те й роблять, що їдять та п'ють та ще залицяються до Солохи. Промовисто прізвище Пацюк: це і гризун, і порося. Думаю, не без умислу сказав Гоголь про те, що пузатого Пацюка чи прогнали, чи він сам утік

із Запорозжя" (с.213). Враховуючи, що "Історія Русів" дає негативну оцінку гетьману Розумовському, можна ці слова сприймати за натяк про форму його відставки: "По приїзді Гетьмана оголошено йому гнів Монарший і щоб він не з'являвся до Двору, аж доки не випросить собі увільнення від Гетьманства. Через декілька тижнів, а саме в листопаді 1764 року, прохання про те подано, і Гетьмана Всемилоостно увільнено з його становища, допущено в палац під ім'ям і титулом Фельдмаршала" (Історія Русів, с.315). Такій думці не суперечать слова про Пашока, що "років з десять, а може, й п'ятнадцять, жив він у Диканьці" (с.213).

Такий і Вакула: думає тільки про своє. Гоголь ніби навмисно уникає конкретних деталей у його характеристиці, підкреслюючи цим збірність образу. Його ім'я (чи прізвище?) не характерне для українця. Воно поширене у сербів та волоських циган. У сербській мові воно споріднене із словом "вовкулак", у румунській – із словом "вакар" (пастух), у грецькій – "буколос" (пастух)¹⁹. Володимир Даль записав російську прозвівалку: "Вакул всех надул": для нього це ім'я символізує крутого хитруна, обманщика²⁰. Незвичне поєднання і професії Вакули – коваль і маляр. Він не із козаків, бо запорожці у Петербурзі переодягають його у такий же одяг, як у них (с.233). Правда, він нагадує козаку Чубу: "Ти ж колись братався з покійним батьком, разом хліб-сіль їли й могорич пили" (с.247). Чи не був батько Вакули пікінером? У "Історії Русів" кілька сторінок присвячено формуванню у 1762 році по всій Малоросії пікінерських полків на противагу старим козацьким полкам. Пікінери на сім років звільнялися від податків. Та записувалися у пікінери, як узагальнює анонімний автор видатної пам'ятки з історії України, "найдрібніші господарі і найбільші з них пияки та буяни" (Історія Русів, с.313). Вони селилися в Новоросії, служили у пікінерських полках на Миргородщині, Полтавщині. Із маніфесту цариці Катерини видно, що запорожці до пікінерів ставилися негативно (Рігельман, с.683). Міг Батько Вакули служити у Голштинському полку, сформованому у 1762 році євреєм-вихрестом Крижановським "із козацьких дітей свого полку та з стадників та чабанів" для служби царю Петру

Гретьому (Історія Русів, с. 311). Міг бути із сербів або волохів, яким було запрошено колонізувати Новоросійський край. Оскільки Диканька – своєрідний символ, то Вакула міг бути й слобожанцем. Зберігся вірш XVIII століття "Отвіт малоросійських козаків українським слобожанам", у якому є такі, дотичні до теми нашої розмови, слова:

*Чим же ви чванитесь? – "От! Мы то слобожанцы!
Ви – так собы щось ат! .. Нехрещены цыганы!
Кортить их в козаки! .. Чи з розумом ся рич?
Не ривня вам козак, не ривня вам и Сич!
Паскудство, пастухи, бездамы волоцюги!
Яком з вас нам ждять против поган услуги?
Вас зараз нападе перерва й переляк,
Ях только де спотка вас видьма, вовкулак ..."*²¹

Те, що Вакула, крім ковалювання, малює і співає, підштовхує нас розглядати його як представника освічених людей того часу. Композитор Максим Березовський був родом із Глухова, потрапив у Петербург десь у 1759 році і став придворним музикантом. Композитор Дмитро Бортнянський був також із Глухова, син козака, що служив у гетьмана Розумовського, у Петербург понав у 1758 році, аби стати придворним музикантом. Отже, Глухов не такий вже й глухий! Як і Диканька не така вже й дика. Це осідок роду Кочубеїв, Віктор Кочубей (1768-1834) був не тільки царським сановником, але й поцінувачем мистецтва. Вихідцями з України були придворні художники Дмитро Левицький і Володимир Боровиковський. Останній – родом із Миргорода, із козацької родини, у 1775 році йому було 18 років. Ним зроблено розпис церков у Миргороді, Романівці, Кибицях, що на Полтавщині. У 1787 році переїхав у Петербург, на своїх полотнах передавав чари жіночої краси.

Вирішуючи у Петербурзі свої особисті справи, Вакула перешкодив запорожцям у їх державній справі. Його зовсім не цікавить, чи відстоять запорожці свої права: як тільки цариця заговорила із січовиками про козацькі звичаї, він шепнув чортові, аби його виносив звідти. Пізніше про всю цю історію міг би сказати народним висловом: лихий попутав!

Такий же багатозначний в історичному контексті і образ Солохи. Йдеться тут не стільки про водевільний погляд на жінок чи про диявольський їх контроль над чоловіками, скільки про слабкість чоловіків.

В історії Росії XVIII століття називають "бабським" Катерина Перша, Анна Іванівна, Єлизавета Петрівна, Катерина Друга. Із їх волі вирішувалася і доля України. Григорій Потьомкін, записавшись до запорозького коша як Грицько Нечоса, виконав волю цариці Катерини про руйнування Січі. Це він, державний діяч, у одному із листів до вінченосної коханки писав: "Матушка-голубушка! обрадуй меня лицезрением твоей красоты! Целую со всею нежностью твои прелестные ручки и ножки"²². Гоголь ніби знав про цей лист, бо в уста Вакули вклав (іронічно!) і похвалу черевичкам цариці, і її ніжкам «з чистого цукру» (с.240). К.Валишевський нарахував не менше десяти коханців вінченосної правительки. Він писав: «Кабінет, плід винахідливої фантазії Катерини так майстерно було облаштовано, що Катерина могла, не покидаючи своєї постелі, спілкуватися з тими, хто там знаходився, чи, спустивши одну із своїх драпіровок, могла сховати їх від сторонніх очей. Так одного разу, маючи за тією завісою графа Понятовського, обох Нарішкіних, Сенявіна, Ізмайлова і ще декого, вона прийняла Петра Шувалова, який з'явився до неї від імені імператриці і пішов переконаним, що застав велику княгиню одну»²³.

Зустрічі Солохи з головою, що мав "неголену бороду", дяком Йосипом Никифоровичем, козаком Чубом і, навіть, із самим чортом дуже нагадують походеньки вінченосної розпусниці. Гоголь хотів сказати, що й на Україні XVIII століття сформувало вельми галантних коханців. Знав він про листи старого гетьмана Мазепи до юної Мотрі. Був під черевичком своєї Насті гетьман Іван Скоропадський. Д.Л. Мордовцев так охарактеризував його гетьманство: "Булава ця буквально опинилася у руках Насті, тому що чоловік її, гетьман Іван Скоропадський, людина слабка, безвольна, безхарактерна, не умів держати цю булаву і фактично поступився нею своїй розумній, енергійній і гарненькій Насті"²⁴. Чи Гоголь мав на увазі когось конкретно, створюючи образ Солохи, не знаємо.

Мабуть, мав, двічі згадавши, що їй сорок років, а також кинувши мимоходом, що до неї заходили і дворяни (с.194). У складеному письменником списку українських імен Солоха має відповідник "Соломонида". Воно є похідним від імені біблійного царя Соломона. Народні легенди дружині Соломона відмовляють у добропорядчності, благочестивості. І в прислів'ї вона така: "І Солоха не запороха".

У XVI-XVII століття сваволя жінок не могла вплинути на перебіг політичних подій, оскільки згідно козацьких традицій їх не вводили у коло військових, а відтак і державних діячів. Тоді про гетьмана Сагайдачного співали, що він "проміняв жінку на тютюн та люльку". І Вакула наспівує: "Мені з жінкою не возиться" (с.209). Але він уже не дотримується козацьких традицій. Він каже Оксани: "Що мені мати? Ти в мене і мати, і батько" (с. 191). У XVIII столітті так склалися обетавини, що запорожці вінченосну розпусницю змушені називати "мамою" ("Помилуй, мамо!", "Не встанемо, мамо!", "Та спасибі, мамо!", "Змилуйся, мамо!"), а її коханця Потьомкіна - "батьком" ("Та всі, батьку!"), хоч ті були для них недоброю мачухою і підступним вітчимом. Тільки після руйнування Січі заспівали:

Світ великий, край далекий, та ніде прожити:

Славне військо запорозьке хотять погубити,

Ой цариця загадала, а Грицько порай,

Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю

(Апанович, с.261).

Хоч Вакула до цариці звертається офіційно, незалежно: "ваша царська величність" (як і Фонвізін: "ваша імператорська величність"), він виконає будь-яке, найфантастичніше прохання Оксани, як диканські голова, дяк чи багатий козак Чуб виконують веління Солохи сховатися у мішки від вугілля.

Запорожці і у XVIII столітті були вірні давнім традиціям: "Є в нас чимало таких, що мають жінок, тільки не живуть з ними на Січі. Є в нас чимало таких, що мають жінок у Польщі: такі, що мають жінок на Україні: є такі, що мають жінок і в Туреччині" (с.240). Далі напрошується фраза про козацьких жінок у Росії (як у Грицька Нечоси), але письменник тут вжив фігуру умовчання. Затворкнвши "жіноче питання", Гоголь і тут

зумів натякнути, що Запорозжя протиставляло себе сусіднім державам, у тому числі і Росії. У ту різдвяну ніч було з'ясовано, що інтереси цариці і запорожців різні: вона прийшла на зустріч із депутацією, аби увидіти "свій народ" "Ясновельможний обіцяв мене познайомити сьогодні з моїм народом, якого я ще досі не бачила"; вони - аби не допустити будівництво загрожуючих Січі фортець і перетворення вільних козаків у царських пікінерів.

Повість так побудована, що читач не є свідком закінчення цієї розмови. Але читач знав, що за велінням цариці генерал Текелій зруйнував Запорозьку Січ. У маніфесті Катерини Другої сказано, що вона повеліла Текелію захопити центр козацької автономії, "уникаючи, скільки можливо, пролиття крові" (Рігельман, с.685). Тим же маніфестом вона "всемілостно повеліла" роззброєним козакам "дати землю для вічного їм проживання", а старшинам, які "мають схвалення від Наших військових начальників, оголосити Нашу Імператорську милість, і що вони відповідно службі і званню їх отримають степені" (Рігельман, с.686).

Аудієнція запорожців у цариці була безрезультатною. Та виграв Вакула: із Петербурга він повертається у подарованому убранні і з подарованими царицею черевичками для Оксани. Зробивши Корнію Чубу подарунок ("шапку з решетилівського смушка з синім вехом", "барвистий пояс"), попросив віддати за нього Оксану, і той, "подивившись на шапку та пояс, шапка була чудова, пояс теж не поступався перед нею", дав згоду. Із короткого епілогу уявляємо, що Вакула оженився, збудував хату, продовжує ковалювати і малювати. Коли архієрей проїздив через Диканьку, бесідував з Оксаною, яка мала немовля на руках, і похвалив хату, на дверях якої були намальовані "козаки на конях" (с.248).

І ні слова в епілозі про долю запорожців, про долю інших диканьців. Так на перший погляд, бо Гоголь, використовуючи систему знаків, сказав допитливому читачеві і про це. Ключ у фразі: "Проїздив через Диканьку блаженної пам'яті архієрей ..." (с.248). "Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі" Рігельмана допомагає розшифрувати, що приховує ця

фраза. Рігельман опублікував розпорядження царського двору, яким має бути обряд відкриття на території Малоросії трьох губерній у січні 1782 року - Київської, Чернігівської і Новгород-Сіверської. Велику роль в ритуалі відкриття намісництв відіграв архієрей: очолював хресний хід, висвячував приміщення губернаторства, у його присутності все дворянство присягалося на вірність царському престолу: "Після молебну того губернський прокурор усім, що вступали на нові посади, для нагадування, а усьому дворянству на випадок виборів тих чиновників, читав присягу, у якій усі, що були там, підписалися. Після прочитання присяги архієрей, на запрошення царського намісника, шов із церкви зі всім своїм кліром та ідучи йому услід зібранням, архімандритом і іншим духовенством, у дім, призначений для намісницького управління, на урочисте оного там відкриття" (Рігельман, с.692). Утворенням губерній на Україні, перетворенням усіх козацьких полків у карабінерські (28 липня 1783 року) було повністю ліквідовано тут залишки автономії. У світлі архієрейської місії у січні 1782 року стають зрозумілими рядки на початку повісті, які відносяться до січня 1775 року, про те, що чорт ззаду був "точнісінько губернський стряпчий в мундирі" (с.180). Коли Вакула іронізував про Петербург, що це "губернія знатная" (с.233), він не підозрював, що через кілька місяців Запорозжя буде підпорядковане генерал-губернатору Новоросійського краю Григорію Потьомкіну, а у січні 1782 року губернаторське управління пошириться і на Диканьку.

Останні рядки повісті, виходячи із загальної концепції твору, треба, мабуть, сприймати в аспекті покаяння Вакули за гріх, що перешкодив запорожцям захистити свої права. Тому чорта, який спокусив його, намалював бридким, як і відступництво від народних інтересів, нехай плюють на нього люди.

І тут, відштовхуючись від того, що Вакула має незвичне українцеві ім'я (сербське?), був смаглявим, після руйнування Січі збудував дім у Диканьці, знався на "письменній мові", ще пошукаємо йому прототипів серед цієї козацької старшини, яка у 1782-1783 роках безболісно перейшла на службу царизму.

Ним міг бути Андрій Милорадович, призначений у 1783 році чернігівським губернатором. Або його брат Петро - останній чернігівський полковник, який після закріпачення України став власником понад 5 тисяч кріпаків. Їх батько був вихідцем із Герцеговини.

Поряд можна поставити Семена Кочубея, який з 1746 року служив ніжинським полковником, а згодом (з 1771) - членом Малоросійської колегії. Його батько - Василь Кочубей - був полтавським полковником, помер у 1743 році. Їх давнім предком був вихрест Кучук-бей. У Диканьці Кочубей мали велике помістя. Тут народився у 1768 році майбутній віце-канцлер, міністр внутрішніх справ Росії Віктор Кочубей (помер у 1831 році).

Хоч багатий козак Корній Чуб, у скринях якого було "багато полотна, жупанів та старовинних кунтушів з золотими галунами" (с.195), міг би бути збірним образом Кочубей: розповідь про його багатство, на яке зазіхає Солоха, нагадує слова із "Полтави" Пушкіна: "Богат и славен Кочубей": його прізвище зашифровано в імені та прізвищі "диканського козака": **Корній Чуб**. Те, що Вакула став його зятем, є натяком: коваль після руйнування Січі не тільки "одягся в те саме вбрання, що добув у запорожців" (с.246), але й став членом багатой старшинської родини.

Можливо, для свого образу Гоголь запозичив штрихи із біографії Василя Капніста, предки якого були греками, сам він добре володів "письменною мовою", у 1770 році поїхав у Петербург і поступив на військову службу, через 10 років вийшов у відставку й поселився у рідній Обухівці, що на Полтавщині. В "Оді на рабство" (1783) він виступив проти закріпачення українського селянства.

Вакула, ніби каючись за байдужість до справи запорожців, на дверях хати малює "козаків на конях, з люльками в зубах" (с.248). Він цим нагадує про відважних захистників рідного дому, яких після 1783 року уже не було в реальному житті. Епілог повісті асоціюється із словами народної пісні:

*Ой летить бомба та до кошового,
Та посеред Січі впала.
Ой пропало славіє Запорожжя,
Та не пропала слава!*

(Апанович, с.190).

"Ніч перед Різдвом", як і малюнки Вакули, нагадувала про втрачену славу. Називала і причини цього: підступна імперська політика Петербурга і байдужість диканьчан до відстоювання запорожцями своїх прав і вольностей.

Перші рецензенти "Вечорів на хуторі біля Диканьки" звинувачували Гоголя у "вільному поводженні з історією". "Ніч перед Різдвом" є свідченням того, що він прекрасно знав історію України, і в умовах цензурних утисків, використовуючи езопівську мову, знайомив своїх сучасників із її драматичними сторінками. Російська літературна критика і літературна критика радянського часу спрощували прочитання їх - і тільки у наш час можемо вільно дошукуватися істини, прихованої в майстерних алегоріях великого Гоголя.

1. Храпченко М.Б. Николай Гоголь: Литературный путь. Величие писателя. - М.: Современник, 1984. - С.100.
2. Ермилов В. Н.В.Гоголь. - М.: СП, 1953. - С.83.
3. Крутикова Н.Е. Н.В.Гоголь: Исследования и материалы. - К.: Наукова думка, 1992. - С.19.
4. Крутикова Н. С. Гоголь та українська література. - К.: Худ. літ., 1957. - С.28-29.
5. Гоголь М.В. Ніч перед Різдвом // Гоголь М.В. Вечори на хуторі біля Диканьки. - К.: Дніпро, 1975. - С.178-249.
6. Гозенпуд А. Оперный словарь. - М.: Музыка, 1965. - С.273-274.
7. Шевчук В. Нерозгадані таємниці "Історія Русів" // Історія Русів. Український переклад Івана Драча. - К.: РП, 1991. - С.24.
8. Історія Русів Український переклад Івана Драча. - К.: РП, 1991. - С.310.
9. Гоголь М.В. Твори: У 3 т. - Т.3. - К., 1952. - С.393-394.
10. Григор'єв-Наш. Історія України в народних думах та піснях. - К.: Веселка, 1993. - С.181.
11. Там же. - С.182.

12. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. - К.: Дніпро, 1991. - С.282.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. - Т.2. - К.: Либідь, 1992. - С.136-137.
14. Аркас М.М. Історія України-Русі. - К.: Вища шк., 1990. - С.353.
15. Хрестоматія давньої української літератури (До кінця XVIII ст.) Упорядкував О.І. Білецький. - К.: Рад. шк., 1967. - С.539.
16. Валишевский К. Вокруг трона. - К., 1991. - С.42.
17. Пушкин А.С. История Пугачева // Пушкин А.С. Собр. соч.: В 10 т. - Т.7. - М.: ХЛ, 1976. - С.119-120.
18. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К.: Либідь, 1994. - С.684.
19. Скрипник Л.Г. Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. - К.: Наукова думка, 1986. - С.39.
20. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. - Т.1. - М., 1955. - С.161.
21. Хрестоматія давньої української літератури. - К.: Рад. шк., 1967. - С.161.
22. Валишевский К. Роман одной Императрицы. - М., 1908. - С.162.
23. Там же. - С. 58.
24. Мордовцев Д.Л. Русские исторические женщины // Москва. - 1994. - №10. - С.162.
25. Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших. Уклав М.Номис. - К.: Либідь, 1993. - С.577.